

МОВА І ЧАС

УДК 81'37'811.161.2

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

ФРАЗЕМНА НОРМА ТА ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті порушено питання визначення параметрів фраземної норми сучасної української літературної мови. Розглянуто особливості формування джерел фразеології сучасної української літературної мови. Показано, що арсенал фраземіки сучасної української літературної мови зазнає менших змін, ніж лексика. Потрібно розробити теорію джерел поповнення фраземного фонду сучасної української літературної мови, випрацювати практичні методики добору ФО до словників. У реєстрах академічних фразеологічних словників міститься значна кількість елементів, які не властиві українській мові й не можуть бути кваліфіковані в ролі нормативних. «Фразеологічний словник української мови» у двох книгах (1993) доречно розглядати як працю, що повною мірою не відбиває сучасної фраземної норми української мови.

Ключові слова: українська мова, фраземіка, фразеологія, фразеографія, словник, літературна норма, літературна мова.

The article raises the question of determining the parameters of the phraseological norm of modern Ukrainian literary language. The article deals with the peculiarities of the formation of the sources of phraseology of modern Ukrainian literary language. The arsenal of phrasemic of modern Ukrainian literary language undergoes less changes than vocabulary. It is necessary to develop a theory of sources of replenishment of the phraseological fund of modern Ukrainian literary language, to work out practical methods of selecting the PhU for dictionaries. The registers of academic phraseological dictionaries contain a large number of elements

that are not specific to the Ukrainian language and cannot be qualified as normative. «The phraseological dictionary of the Ukrainian language» in two books (1993) is appropriate to consider it as a work, which does not fully reflect the modern phrase norm of the Ukrainian language.

Key words: *Ukrainian language, phrasemic, phraseology, dictionaries, literary norm, literary language.*

Лінгвісти на прикладі різних мовних підсистем довели, що швидкість і напрям змін норми літературної мови безпосередньо залежить від характеру трансформацій суспільства. За словами О. С. Мельничука, «реальна система мови <...> становить лише одну з властивостей людського суспільства, одну з сторін його діяльності» [Мельничук 1981: 25]. Інакше кажучи, переглядові літературної норми передують певні зміни світогляду мовців. Політичні й економічні трансформації в Україні, крім усього іншого, активізували процеси перегляду конфігурації фраземної норми сучасної української літературної мови. Це можна побачити на прикладі реєстрів, стилістичного маркування та ілюстраційного матеріалу академічних фразеографічних кодексів.

Простежити зміни фраземної норми складно. По-перше, фраземна норма сучасної української літературної мови вичерпно ще не описана. Дослідники зауважують, що через низку причин установити межі фраземної норми дуже складно [Чабаненко 1993: 152]. Проте, ясна річ, це не означає, що такої норми немає, вона подана у великих одномовних і перекладних лінгвістичних словниках. Сама природа фразем найбільше ускладнює опис такої норми, адже ці одиниці зазвичай мають яскраво виражену конотацію, що може зміщуватися з однієї функціонально-стилістичної категорії до іншої (наприклад, зворот на певному етапі у відповідній літературі кваліфіковано як діалектний, через невеликий проміжок часу він закріплюється в ролі розмовного, а згодом – як літературний елемент). По-друге, арсенал фраземіки літературної мови зазнає менших змін, ніж лексика. По-третє, досі немає однозначної відповіді на питання, як проводити межу між розмовною та загальноживаною, діалектною та розмовною, просторічною та розмовною фраземікою. Залишається відкритим і питання поповнення

джерел фразеології літературної мови, оскільки творчість більшості письменників, твори яких увійшли до національного літературного канону, не описана фразеографічно.

Незважаючи на висловлені застереження, певні висновки щодо змін у фраземній нормі сучасної української літературної мови вже можна зробити. Як відомо, з кінця ХХ ст. утвердилася тенденція до вилучення із сучасної української літературної мови невластивих їй елементів. На практиці це означає, що в нових словниках лексикографи вже не фіксують певної кількості зворотів, запозичених з російської мови або скалькованих з російських взірців. Розглянемо цю тенденцію на прикладі двох найбільших академічних фразеологічних словників: «Фразеологічного словника української мови» у двох книгах (1993) (далі – ФСУМ) та «Словника фразеологізмів української мови» (2003) (далі – СФУМ). Перший кодекс, безумовно, описує фразеологічну норму, сформовану в радянську добу, а другий – закріплює норму кінця ХХ – початку ХХІ ст. Наприклад, у «Фразеологічному словникові української мови» в реєстрі зафіксовано одиниці *це [оц'е] да* (ФСУМ: 202), *закривати лавочку* (ФСУМ: 408), *для очістки совісті* (ФСУМ: 594), *без ро́ку тїждень* (ФСУМ: 761), *скáтертю дорóга* (ФСУМ: 815), *шї́то й крї́то* (ФСУМ: 963), *аж чортáм то́шно* (ФСУМ: 956), *в акурáт* (ФСУМ: 14), *то́чка в то́чку* (ФСУМ: 893), *і то́чка* (ФСУМ: 893), *до то́чки* (ФСУМ: 893), *трїпа́ти ім'я́* (ФСУМ: 899), *тїо́тїлька в тїо́тїлькy* (ФСУМ: 905), *тяп-ляп [тяп та ляп]* (ФСУМ: 908), *із тьми вікї́в* (ФСУМ: 908), *в упор* (ФСУМ: 915), *дитя́ча хворóба* (ФСУМ: 924), *ходї́ння по му́ках* (ФСУМ: 912), *не ва́рта шкї́рка (шкýрка) ві́чинки* (ФСУМ: 964) та ін., яких уже немає в корпусі СФУМу. Якщо вилучення ФО з корпусу словника вважати рівнозначним виведенню за межі норми, то, виходить, що ці одиниці в сучасній мові ненормативні. Усі названі звороти характерні для радянського узусу, про що свідчать ілюстрації у відповідних словникових статтях. Серед них не виявлено жодного ілюстративного прикладу, який би походив з української класики ХІХ – початку ХХ ст. Більшість із розгляданих зворотів містять у своєму складі компоненти, що мають виразне неукраїнське походження, як-от складники в одиницях *закривати лавочку*, *для очістки совісті*, *аж*

чортám тóшно, тióтілька в тióтільку та ін. Звороти із *тьми віків, не вáрта шкірка (шкурка) ві́чки* у ФСУМі подані з ілюстраційними прикладами укладачів, тобто словникові статті не показують фактичного вживання цих висловів у відповідних джерелах, а моделюють гіпотетичну ситуацію фразеовживання згідно з авторськими уподобаннями. (Які вони – можна тільки гадати). Зворот *ші́то й крі́то* взагалі подано без ілюстраційного прикладу, як реєстрову одиницю з відповідним тлумаченням. Іншими словами, джерелом цих ФО стали самі ж укладачі, іншої мотивації в поданні такого матеріалу не знайти. Крім того, відповідно до сучасного наукового підходу одиниці *це [оце] да, в акурáт* не можна визнати фразеологізмами.

В українській кодифікаційній традиції вагоме місце посідають перекладні словники, які активно впливають на закріплення норми. Вони здебільшого подають тільки українські відповідники до цих скалькованих (запозичених) одиниць, хоч деякі звороти, незафіксовані у СФУМі, у перекладних словниках подані без обмежувальних ремарок: *зачині́ти крамні́чку (бóдочку), покінчи́ти з крамні́чкою* (РУС¹); *щоб чі́ста бу́ла со́вість (щоб чі́сте бу́ло сумлі́ння); без но́чі не тутéшній (хто де); (іноді) без ро́ку ті́ждень*; (описово) *ду́же корóткий час, зóвсім неда́вно; по́тай, як ніде́ нічо́го; ті́шком, ті́шком-ні́шком, ні́шком; ші́те й крі́те (ші́то й крі́то); аж пéкло смі́ється* (РУССВ); *закрі́ти (замкну́ти) ла́вочку, покла́сти край [обору́дкам]; без ро́ку ті́ждень; скáтеркою (скáтертю, полотно́м) доро́га; по́тай, ші́то й крі́то [і] шука́й ві́тра в по́лі; ні́шком, ті́шком, ні́шком-ті́шком, ті́шком-ні́шком, ні́щечком* (РУС²).

І у ФСУМі, і в СФУМі залишилося багато фразеологізмів, запозичених з російської мови, наприклад, *ді́ло нехі́тре* (ФСУМ: 245; СФУМ: 204), *слабе́ місце* (ФСУМ: 823; СФУМ: 396), *на розбі́р шапо́к* (ФСУМ: 961; СФУМ: 604) та ін., які мають українські відповідники (*немудра (нехі́тра) шту́ка, не мудро́та, не мудро́ця, не мудро́ці* (за аналогією до українських відповідників, наведених до російських одиниць *мудреное дело, мудреная вещь*) (РУС¹); *боля́че, дошкóльне місце, боля́чка, слаба́ сторона* (РУС¹); *дошкóльне (вразлі́ве, рідше*

слабке) місце (РУС²); *на шапкобрання* (РУС³), *на шапкобрання (розходьни)* (РУС²).

У ФСУМі засвідчено одиниці *чуття єдиної родини* (ФСУМ: 288), *творча лабораторія* (ФСУМ: 408), *не заросте народная тропá* (ФСУМ: 533), *гризти граніт науки* (ФСУМ: 194), *інженер людських душ* (ФСУМ: 350), що опинилися на периферії сучасного мововжитку, перейшли до категорії застарілої фразеології. Тільки перший із наведених зворотів українського походження (перше вживання засвідчене у творах П. Тичини), решта – запозичені з російської мови книжним шляхом. Наведені в цьому абзаці одиниці не засвідчені у СФУМі.

У зв'язку з викладеним вище постає питання, якими ж мають бути джерела поповнення фраземіки літературної мови? Чи тільки художня література може бути таким основним джерелом? Різні сучасні зрізи національної мови показують неоднакову потужність змін фраземного фонду, наприклад, у молодіжному середовищі (а під його впливом у ЗМІ та засобах інтернетівської комунікації) модифікація ідіоматики відбувається досить швидко. У літературній мові ці процеси набагато повільніші. Таке протиставлення зумовлене природною специфікою соціальних діалектів (сленгу, жаргону), покликаних бути максимально експресивними й розмежувальними у структурі загальнонаціональної мови, а також надзвичайно потужним чужомовним впливом (російським та англійським).

Хоч упродовж останніх десятиліть вплив мови ЗМІ на загальний стан усного літературного мовлення зріс у непомірно великому масштабі, кодифікація багатьох зворотів, уживаних у друкованих та електронних мас-медіа, ще не відбулася. Крім того, наша літературна мова чинить опір надмірній кількості запозичених чужомовних ФО, як це проілюстрували раніше. Проте досі немає задовільної відповіді на питання, чому одиниці, зафіксовані в художній літературі понад 50 або й більше років тому, не стали об'єктом фразеографічного опрацювання? Невже їх немає в літературній мові тільки тому, що такі фраземи не засвідчені в академічних словниках? Інше

питання: наскільки особиста позиція укладачів може впливати на кодифікацію фразем, як ураховувати реальний узус?

Поки що вітчизняна прескриптивна лінгвістика не має готових відповідей на ці пекучі питання. Потрібно розробити теорію джерел поповнення фраземного фонду сучасної української літературної мови, це допоможе випрацювати практичні методики добору ФО до словників літературної мови та унеможливить залучення до кодексів невмотивованих запозичень і фантомних кальок. Проаналізувавши реєстр та ілюстраційний матеріал «Фразеологічного словника української мови» у двох книгах (1993), можемо констатувати, що це видання в наш час не можна використовувати без критичного підходу.

Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 22 – 34.

Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови: Навч. посіб. у 3-х ч. Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1993. Ч. I. 216 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ: Наук. думка, 1993. 984 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. Київ: Наук. думка, 2003. 1104 с.

РУС¹ – Російсько-український словник за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (1924 – 1933). URL: https://r2u.org.ua/html/krum_details.html [доступ 25.11.2018].

РУС² – Російсько-український словник: у 4 т. Київ: Знання, 2011 – 2014.

РУС³ – Російсько-український словник за ред. О. Ізюмова (1930). URL: https://r2u.org.ua/html/isum_pered.html [доступ 25.11.2018].

РУССВ – Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. 1959. URL: https://r2u.org.ua/html/vyrgan_pered.html [доступ 25.11.2018].

REFERENCES

Melnychuk, O. S. (1981). The development of language as a real system. *Movoznavstvo*, 2, 22 – 34 (in Ukr.)

Chabanenko, V. A. (1993). Stylistics of expressive means of the Ukrainian language. *Zaporizhzhia*, I, 216 (in Ukr.)

LEGEND

РУС¹ – Krymsky, A. Yu. and Yefremov, S. O. (Ed.) (1924 – 1933). Russian-Ukrainian dictionary. URL: https://r2u.org.ua/html/krym_details.html [25.11.2018] (in Ukr.)

РУС² – Russian-Ukrainian dictionary (4 vol.) (2011 – 2014). Kyiv: Znannia (in Ukr.)

РУС³ – Iziumov, O. (Ed.) (1930). Russian-Ukrainian dictionary. URL: https://r2u.org.ua/html/isum_pered.html [25.11.2018] (in Ukr.)

РУССБ – Vyrgan, I. O., Pylynska, M. M. (Ed.) (1959). Russian-Ukrainian Dictionary of Contemporary Expressions. URL: https://r2u.org.ua/html/vyrgan_pered.html [25.11.2018] (in Ukr.)

СФУМ – Dictionary of phraseology of the Ukrainian language (2003). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

ФСУМ – Phraseological Dictionary of the Ukrainian language (2 vol.) (1993). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

Статтю отримано 28.11.2018

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

PHRASES NORM AND SOURCES OF UKRAINIAN PHRAZEOLGY

The article raises the question of determining the parameters of the phraseological norm of modern Ukrainian literary language. The article deals with the peculiarities of the formation of the sources of phraseology of modern Ukrainian literary language. The arsenal of phrasemic of modern Ukrainian literary language undergoes less changes than vocabulary. It is necessary to develop a theory of sources of replenishment of the phraseological fund of modern Ukrainian literary language, to work out practical methods of selecting the PhU for dictionaries. The registers of academic phraseological dictionaries contain a large number of elements that are not specific to the Ukrainian language and cannot be qualified as normative. «The phraseological dictionary of the Ukrainian language» in two books (1993) is appropriate to consider as a monument of phraseology, which does not fully reflect the modern phrase norm of the Ukrainian language.

The arsenal of phrasemics of modern Ukrainian literary language undergoes less changes than vocabulary. There is still no unequivocal answer to the question of how to bridge the gap between spoken and commonly used, dialectal and spoken, spatial and spoken phrasemics. The question of replenishing the sources of the phraseology of the literary language remains open, as the works of most Ukrainian writers, whose works are included in the national literary canon, is not described in a phraseological way. Since the end of the twentieth century the tendency towards the removal of improper elements from the modern Ukrainian literary language has become established. In practice, this means that in new vocabularies phraseographers no longer capture a certain number of conversions, borrowed from the Russian language or scalable from Russian models.

It is necessary to develop a theory of sources of replenishment of the phraseological fund of modern Ukrainian literary language, to work out practical methods of selecting the PhU for dictionaries. After analyzing the register and illustrative material of the phraseological dictionary of the Ukrainian language in two books (1993), it can be stated that this publication has become a monument of phraseology in our time and cannot be used without a critical approach.